I

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Հայաստանում հելլենիստական մշակույթի ավանդույթները շարունակվեցին նաև ուշ անտիկ շրջանում: Հռանդեայի հռոմեա-պարթևական համաձայնագիրը կնքելուց հետո (63 թ.) Տրդատ Արշակունին ճանաչվեց Մեծ Հայքի թագավոր, թագադրվեց Հռոմում: 66 թ. վերադարձավ, վերականգնեց ավերված մայրաքաղաք Արտաշատը, Գառնի ամրոցի պարիսպները, կառուցեց պալատական համակառույցը՝ տաճարը: Կեսդարյա խաղաղությունը Հռոմեական կայսրության և Արևելքի միջև, առևտրի ծաղկումը նպաստեցին նաև դրա աշխուժացմանն ու վերելքին Հայաստանում: Այս ամենը հնարավորություն ընձեռեց վերականգնել, շենացնել երկիրը: Երկրորդ դարի սկզբին հայկական գահի շուրջ հռոմեա-պարթևական հարաբերությունները կրկին սրվեցին: Տրայանոսը 114 թ. Սատաղ-Արտաշատ ճանապարհով մտավ Հայաստան և այն հայտարարեց պրովինցիա: Կառավարիչ նշանակելով Կատիլիուս Սևերոսին, Արտաշատ մայրաքաղաքում կայազոր թողնելով՝ շարժվեց հարավ: Կայազորը քաղաքում և քաղաքից դուրս զբաղվել է շինարարությամբ: Հայաստանի Փոքր Վեդի բնակավայրի հարավային ծայրում հայտնաբերված Տրայանոսի 116 թ. թողած լատիներեն մեծ արձանագրության և շիրմաքարի վրա եղած արձանագրություններից տեղեկանում ենք, որ այստեղ կանգնած են եղել սկյութական IV լեգեոնը և իտալիկների I զորաջոկատը[1]: Սկյութական IV լեգեոնը Արտաշատի հյուսիսարևելյան մասում, քաղաքից դուրս ինչոր կառույց է իրականացրել (հավանաբար, ամրություն, «կաստել»): Արձանագրությունը տեղադրված է եղել որմի մեջ: Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է, որ «Տրայանոսը, բոլոր հարմար վայրերում պահակազորներ թողնելով, եկավ Եդեսիա...»[2]: Տրայանոսը Հռոմ դառնալիս 117 թ. օգոստոսին Կիլիկիայում վախճանվեց: Հռոմեական զորքերը հեռացան Հայաստանից:

Տրայանոսի հաջորդը՝ Հադրիանոսը (117–138 թթ.), հրաժարվեց Տրայանոսի նվաճումներից: Հռոմեացիների և պարթևների միջև կրկին վերականգնվեց հավասարակշռությունը: Այս առիթով Էլիոս Սպարտիանն ասում է. Հադրիանոսը «թույլ տվեց, որ հայերն ունենան թագավոր, մինչդեռ Տրայանոսի ժամանակ նրանք ունե-

---

[1] *Բ. Ա ռ ա ք ե լ յ ա ն. Լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից.– ՊԲՀ, 1967, № 4, էջ 307*

[2] *Դ ի ո ն Կ ա ս ս ի ո ս. Հռոմեական պատմություն (թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի).– Հին հունական աղբյուրներ, Ա, Երևան, 1976, LXVIII, 21,1:*

ցել են տեղակալ»[3]*: Հայաստանում վերստին գահակալեց Վաղարշ Առաջինը (117–140/143 թթ.)*[4]*: Մովսես Խորենացին այդ առիթով գրում է. «Սա պատեաց պարսպաւ և զիզօր աւանն Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասախ գետոյ. զորմէ յառասպելսն ասեն «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով, եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով, կռել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի»: Այս Երուանդ առաջինն է, սակաւակեացն, որ ի Հայկազանց, զորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինեաց զաւանս զայս. յորում և Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից. որ եղև քաղաքագիւղ վաճառօք: Այժմ այս Վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք»*[5]*: Հենվելով այս հաղորդման վրա, ուսումնասիրողների մեծ մասը ենթադրում է, թե Վաղարշ Առաջինը հիմնադրեց քաղաք, այն իր անունով կոչեց Վաղարշապատ և արքունիքը տեղափոխեց այնտեղ*[6]*:*

Վաղարշ Առաջինի մահից հետո (140/143 թթ.) Անտոնինոս Պիոս կայսրը, առանց պարթևների համաձայնությունն ստանալու, Հայաստանի գահը հանձնում է ոմն Տիգրանի, ակներևաբար, Արշակունիների տոհմից (140/143 թթ.), սակայն անհայտ է, թե նա եղել է Պարթևստանի Արշակունիներից, թե՞ Հայաստանի Արշակունիներից[7]*: Մեզ է հասել Անտոնինոս Պիոս կայսեր 140/143 թթ. թողարկած պղնձե դրամ (սեստերտ), որի վրա կանգնած դիրքով պատկերված է Վաղարշ Առաջինին հաջորդած հայոց թագավորը, և որի գլխին կայսրը դիադեմա է դնում: Դրամի դարձերեսի այս պատկերը շրջանակված է լատիներեն արձանագրությամբ. «res Armeniis datus»* (“Царь армянам дан”)*[8]: Ասել է թե՝ Հայաստանում նոր թագավոր նշանակվեց: Թագավորի անունը, սակայն, չի հիշատակվում: Ուսումնա-*

---

[3] Э л и й С п а р т и а н. Жизнеописание Адриана (пер. с латинского С. Кондратева).– Вестник древней истории (далее – ВДИ), 1957, № 1, XXI, 11, « 21; *Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԺՊ), հ. I, Երևան, 1971, էջ 778:*

[4] *ՀԺՊ, հ. I, էջ 779:*

[5] *Մ ո վ ս է ս Խ ո ր ե ն ա ց ի. Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Խ ո ր ե ն ա ց ի), քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի (նմանահանություն), Երևան, 1991, II, 65:*

[6] *Ս. Ե ր ե մ յ ա ն. Հայաստանը Վաղարշ Ա-ի օրոք.– ՀԺՊ, հ. I, էջ 779, ծան. 53,* Г. Т и р а ц я н. К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Валаршапата.– ИФЖ, 1977, № 2, с. 81; Г. Т и р а ц я н. Культура древней Армении VI в. до н. э. – III в. н. э. (по археологическим данным). Ереван, 1988, с. 153–157; *Գ. Տ ի ր ա ց յ ա ն. Վաղարշապատ.– Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1996, էջ 229-233,* Я. М а н а н д я н. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э. – XV в. н. э.). Ереван, 1954, с. 114–118; *Ս. Կ ր կ յ ա շ ա ր յ ա ն. Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, էջ 120-122, Ս. Ս ա ր դ ա ր յ ա ն. Հին Վաղարշապատի տեղադրությունը ըստ հնագիտական և մատենագրական տվյալների.– ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1975, №7, էջ 52-84,* К. Т р е в е р. Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э.– IV в. н. э.). М.–Л., 1953, с. 228 *և այլն:*

[7] *Խ ո ր ե ն ա ց ի, II, 64, Բ ա բ կ է ն Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն. Հայոց պատմության II և III դարերի ժամանակագրության շուրջ.– «Հանդես ամսօրյա», 2007, №1–12, էջ 107–111, ՀԺՊ, հ. I, էջ 780:*

[8] *Զ. Պ ո ւ կ յ ա ն. Հայաստանի վերաբերյալ հռոմեական դրամներ և մեդալիոններ, Վիեննա, 1971, էջ 87-88:*

սիրողները համակարծիք են, որ նոր թագավորը Սոհեմոսն է: Անտոնինոս Պիոսը մի անգամ Հայաստանի գահը հանձնում է Տիգրանին, երկրորդ անգամ Սոհեմոսին (148 թ.)[9]: Վերջինիս ժամանակակից «Բաբելոնականք» ("Babyloniaca", «Բաբելոնի պատմություն») վեպի հեղինակ Յամբլիքոսը ապրել է Արտաշատում Սոհեմոսի արքունիքում և ստեղծագործել այնտեղ[10]: Այդ մասին հաղորդում է Փոտը (858–867 թթ.). «Բայց նա նաև Հռոմի ծերակույտի անդամ եղավ ու նաև հյուպատոս և հետո կրկին անգամ դառավ թագավոր Մեծ Հայքի»: Այդ ինքը (Յաբլիքոսը) ծաղկում էր, ինչպես ասում է նա, հենց սրա օրով: Իսկ Հռոմեացոց թագավորությունը ժառանգեց Անտոնինոսը»[11]: Սոհեմոսին երկրորդ անգամ հայկական գահին բազմելու մասին վկայում է նաև Դիոն Կասսիոսը. «Մարտիոս Վերոսն ուղարկել էր Թուկիդիդեսին, որպեսզի նա Սոհեմոսին վերստին բերի Հայաստան»[12]: Սոհեմոսը հայկական գահն ստանալու առիթով թողարկել է պղնձե դրամներ (հայտնի է այդպիսի 10 դրամ)[13]: Արտաշատից հայտնաբերված դրամների դիմերեսին արքան ներկայացված է անմորուս, հայկական թագով՝ գագաթին հինգ ելուստներով և վզակալով[14]: Թագի ստորին եզրով ապարոշը պատկերված է երկու գծով, ծոծրակին երևում են վարդակապը և ապարոշի ծայրերը: Նրա կողքին երևում է թագուհու ճակատի վրա կախված մազափունջը և մազերն օղակող ժապավենի մի հատվածը: Դարձերեսին պատկերված են «Երկու կոնաձև, միմյանց կից, գառիթափ լանջերով ու սրածայր գագաթներով սարեր, աջ կողմինը մյուսից ավելի բարձր»: Սարերից վերև կիսաշրջանաձև դասավորությամբ հունարեն գրություն է՝ ΛΛΟΚΑΙΣΑΡ, ներքևում Α տառ (տե՛ս նկարը)[15]:

Ըստ Ռուբեն Վարդանյանի՝ դրամները թվագրվում են 163 թ. դեկտեմբերից մինչև 164 թ. դեկտեմբերն ընկած ժամանակահատվածով[16], այսինքն՝ երբ Սոհեմոսը երկրորդ անգամ բազմեց հայկական գահին: Բացի այդ, դրամների վրա թագադրողը Լուկիոս Վերոսն է: Ռ. Վարդանյանն իրավացի է, դարձերեսին պատկերվածները Մասիսն ու Սիսն են, և ոչ թե

[9] *Խորենացու հիշատակած Տիգրան վերջինը Սոհեմոսն է: Ըստ Պատմահոր (II, 64) հաղորդման՝ Սոհեմոս-Տիգրանը թագավորել է 42 տարի, որն ընդունում են նաև պատմաբանները: Բարկեն Հարությունյանը գտնում է, որ նա 13 տարի իշխել է 148–161 թթ., և 29 տարի՝ 164–191 թթ.: Ընդունելով այս տեսակետը, կարծում ենք, սակայն, որ ոչ թե մինչև 191 թ., այլ 192/193 թթ. (Բ. Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 115):*

[10] *ՀԺՊ, հ. I, էջ 780-781:*

[11] P h o t i i, Biblotheca, 94; *ՀԺՊ, հ. I, էջ 781:*

[12] *Դ ի ո ն Կ ա ս ս ի ո ս, LXXI, 3,1:*

[13] *Ռ. Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. Լուկիոս Վերոսի օրոք Հայաստանում թողարկված պղնձե դրամներ.– ՊԲՀ, 2004, № 2, էջ 235, նկ. 2, 1-10:*

[14] *Դա վկայում է, որ Արտաշեսյանների թագը շարունակում են կրել Արշակունյաց հարստության արքաները:*

[15] *Ռ. Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 235, նկ. 1:*

[16] *Նույն տեղում, էջ 245:*

Կապադովկիայի Արգոս լեռը, ինչպես ենթադրում են որոշ գիտնականներ[17], և որ Ա տառը Արտաշատ մայրաքաղաքի առաջին տառն է[18]: Ի դեպ, Ա տառը հանդիպում է նաև Տիգրան Երկրորդի, Արտավազդ Երկրորդի և Տիգրան V-ի (մ. թ. ա. 6 թ.) դրամների վրա. վերջինս համարվում է Արտաշատի դրամահատարանի մենագիրը[19]: Ինչ վերաբերում է Սոհեմոսի դրամների դարձերեսին Մասիսը որպես դրամատիպ ընտրելուն[20], կարծում ենք, Արարատյան դաշտում, Արաքսի ափին կառուցված, Արտաշատ մայրաքաղաքի դիմաց վեր խոյացող գեղատեսիլ սրբազան լեռը այն ժամանակ նույնպես խորհրդանշել է Հայաստանը: Համաձայն չենք, սակայն, որ 164–167 թթ. Սոհեմոսը գտնվել է Արտաշատում[21]: Հնագիտական պեղումների նյութերը հավաստում են, որ այդ ժամանակ քաղաքը դեռևս վերականգնված չի եղել[22], և որ 164 թ. Սոհեմոսի նստավայրը նոր մայրաքաղաք հռչակված Կայնեպոլիսն էր:

Պարթևների թագավոր Վաղարշ Երրորդը, հայկական գահին Սոհեմոսի բազմելը չհանդուրժելով, Անտոնինոս Պիոս կայսեր մահից հետո 161 թ., պահը հարմար համարելով, հարձակվեց Հայաստանի վրա: Կապադովկիայի հռոմեական ռազմական շրջանի հրամանատար Էլիոս Սևերիանոսը շտապում է Սոհեմոսին օգնության հասնել: Կարս գավառում՝ Էլեգեայում, սակայն, հայ-պարթևական զորքերը, Խոսրով զորավարի գլխավորությամբ, կոտորում են հռոմեական զորքերին: Սևերիանոսը ինքնասպան է լինում[23]:

Սոհեմոսի փախուստից հետո պարթևները գահը հանձնում են Բակուրին (161–163 թթ.): Այնուհետև ներխուժում են Կապադովկիա, այնտեղից մտնում Ասորիք, գրավում Մծբինը, Եդեսիան, ինչպես նաև Ասորիքի մյուս քաղաքները: Կայսր Մարկոս Ավրելիոսին (161–180 թթ.) անհանգստացնում է պարթևների հաղթարշավը: Այդ իրադարձությունը ստիպում է նրան կտրուկ քայլերի դիմել. կայսրության ուժերը կենտրոնացնելով արևելքում՝ Անտիոք է ուղարկում գահակից Լուկիոս Վերոսին (161–169 թթ.), որպեսզի նա տեղում կազմակերպի պայքարը պարթևների դեմ, վերադարձնի հայկական գահը: Վերջինս զորքերը հանձնում է զորավարներ Ավիդիոս Կասիոսին, Ստատիոս Պրիսկոսին և Մարտիոս Վերոսին: Ստատիոս Պրիսկոսը նշանակվում է Կապադովկիայի ռազմական շրջանի հրամանատար: Նա պետք է Հայաստանի վրա հարձակվեր: 163 թ. մտնում է Հայաստան, շրջապատում և գրավում է Արտաշատը[24]: Ենթադրվում է, որ նա ավերել է Արտաշատը: Զինաբախումների ընթացքում և քաղաքը գրավելուց հետո հռոմեա-

---

[17] *Նույն տեղում, էջ 247-250:*

[18] *Նույն տեղում, էջ 251:*

[19] *Մ. Զ ա ր դ ա ր յ ա ն. Արտաշատում կտրված դրամների մի տիպի մասին.– ԼՀԳ, 1977, № 2, էջ 83, 84:*

[20] *Ռ. Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 252:*

[21] *Նույն տեղում, էջ 250:*

[22] *Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Ա. Կ ա ն ե ց յ ա ն. Արտաշատի VIII բլրի շերտագրությունը.– ԼՀԳ, 1974, № 9, էջ 84-87:*

[23] *ՀԺՊ, հ. I, էջ 782:*

[24] К. Т р е в е р. *Նշվ. աշխ., էջ 228, ՀԺՊ, հ. I, էջ 783:*

կան զորքերը, բնականաբար, թալանել և մասամբ ավերել են այն, հատկապես պալատական համակառույցն ու վերնախավի շենքերը[25]:

Բակուրի թագավորության շրջանի մասին տեղեկություններ գրեթե չկան: Ստեփանոս Բուզանդացու մոտ Ասինիոս Քվատրատոսի (161–230 թթ.) «Պարթևականք» աշխատության էջերում պահպանված հատվածներից մեկում ասված է. «Այդ ժամանակ հայոց թագավոր Պակորը (Բակուր) գտնվում էր Հայաստանում՝ Արտաշատի մոտ և Ուտիքում»[26] :

Այս առումով ուշագրավ է Հայաստանի Արենի հնավայրում հայտնաբերված զոհասեղանի հունարեն արձանագրությունը. «Էմիլիոս Վալես (Վալենտ) մայր երկրին (Դեմետրին) Օլյուպրի աստվածուհի տիրուհուն»[27]: Ենթադրվում է, որ հռոմեական զորքերը երկու մասի են բաժանվել, որպեսզի Նախիջևանից Շաղատ և Արփա գետի կիրճով Արփանյալ տանող ճանապարհները հսկողության տակ առնեն, թույլ չտան պարթևներին օգնելու Բակուրին[28]: Սակայն, հռոմեական զորքերը 163 թ. ամռանը երեք ուղղություններով ընդհանուր հարձակման են անցնում՝ դեպի Հայաստան, Ասորիք և Միջագետք[29]: Պարթևները Բակուրին օգնելու հնարավորություն չունեին: Նրանք հայտնվել էին ծանր վիճակի մեջ: Իսկ 164 թ. Դուրա-Եվրոպոս քաղաքի մոտ Ավիդիոս Կասիոսի հրամանատարությամբ Ասորիքում և Միջագետքում գործող հռոմեական զորքերից կրած պարտությունից հետո Վաղարշ Երրորդը ստիպված էր անցնել Տիգրիսի ձախ, արևելյան ափը:

Հռոմեացիները գրավեցին հյուսիսային Միջագետքի Եդեսիա և Մծբին քաղաքները, հասան Բաբելոնիա, ավերեցին, հրի մատնեցին Տիգրիսի վրայի Սելևկիան և Տիզբոն մայրաքաղաքը[30]:

Ակներևաբար, Բակուրին հետապնդող հռոմեական զորքերին հաջողվել է հասնել և գերել նրան: Զորքերի հրամանատարը եղել է Էմիլիոս Վալեսը, որը հաղթանակի առթիվ թողել է զոհասեղանի հունարեն արձանագրությունը:

Բակուրին գերելու լուրն առնելուց հետո միայն Մարտիոս Վերոսը կարող էր Թուկիդիդեսին, որը, հավանաբար, եղել է Կապադովկիայում տեղակայված լեգեոններից (XII Felminata և XV Apollinaris) մեկի հրամանատարը[31], ուղարկել Սոհեմոսի հետևից: 165 թ. Հռոմում նշվում են Հայաստանի և Պարթևստանի դեմ տա-

---

[25] *Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Ա. Կ ա ն ե ց յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 84-87, տախտ. II:*

[26] Կ. Տ ր ե վ ե ր. *Նշվ. աշխ., էջ 232, ՀԺՊ, հ. I, էջ 783: Այս վկայությունն անորոշ է: Բակուրը չէր կարող միաժամանակ և Արտաշատի մոտ լինել և Ուտիքում: Հավանաբար, Բակուրը թողել է պաշարված Արտաշատն ու հեռացել Ուտիք: Առավել ևս անհավանական է նրա «մյուս Տիգրանակերտում» գտնվելը (Շահբուլաղում, Խաչեն գետի աջ ափին, 4 կմ հեռավորության վրա): Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այնտեղ առայժմ այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող բնակության հետքեր և նյութական մշակույթի մնացորդներ չեն հայտնաբերվել:*

[27] *Ֆ. Տ ե ր - Մ ա ր տ ի ր ո ս ո վ. Արենիի հունարեն արձանագրությունը.– ՊԲՀ, 1989, №1, էջ 178, նկ. 1:*

[28] *Նույն տեղում, էջ 186:*

[29] *ՀԺՊ, հ. I, էջ 783:*

[30] *Նույն տեղում, էջ 783, 784:*

[31] Կ. Տ ր ե վ ե ր. *Նշվ. աշխ., էջ 234,* Pauly-Wissowa, Kroll. Realencyclopadie der Klassischen Altertuswissenschaft. Thukydides.

րած հաղթանակները: Սենատը Մարկոս Ավրելիոսին և գահակից Լուկիոս Վերոսին շնորհում է «Հայկական» (Armeniacus) և «Պարթևական» (Parthicus) տիտղոսները[32]: Այդ առթիվ թողարկվում են դրամներ:

Հռոմեացիները Արտաշատի գրավումից հետո, նրանից ոչ հեռու հզոր զորաջոկատ են տեղակայում, կառուցում զորակայան: Դիոն Կասսիոսը վկայում է. «Մարտիոս Վերոսն ուղարկել էր Թուկիդիդեսին, որպեսզի նա Սոհեմոսին վերստին բերի Հայաստան: …Արդ՝ (Մարտիոսը) գալով նոր քաղաք, որն իր ձեռքում պահում էր Պրիսկոսի դրած հռոմեական կայազորը, ապստամբության փորձ անողներին թե՛ խոսքով և թե՛ գործով հնազանդեցնելուց հետո հայտարարեց, որ (այդ քաղաքը) կլինի գլխավորը Հայաստանում»[33]: Մոմզենը հենվելով այս վկայության վրա, գտնում է, որ հռոմեական զորավար Ստադիոս Պրիսկոսը 163 թ. հիմնադրել է նոր մայրաքաղաք Կայնեպոլիսը (Նոր քաղաք)[34]:

Այսպիսով՝ քանի որ Արտաշատն ավերված էր, և պարթևների հետ պատերազմն ավարտված չէր, Սոհեմոսի նստավայրը դարձավ Կայնեպոլիսը, գտնվելով հռոմեական լեգեոնների պաշտպանության ներքո: Պարթևների վերջնական պարտությունից հետո, 166 թ. երկու երկրների միջև կնքված խաղաղության պայմանագրով, Հռոմի և Պարթևների միջև վերականգնվեց մինչև 161 թ. վիճակը[35]:

Ակներևաբար, Վաղարշ Երրորդը այս պայմանագրով հրաժարվել է իր բոլոր նվաճումներից, համաձայնել է, որ հայկական գահին բազմի հռոմեական դրածոն՝ պատանդ տալով իր որդուն՝ Միհրդատին: Այլապես անհասկանալի է դառնում Բակուրի եղբոր Միհրդատի Հռոմում հայտնվելը, որը հիշատակվում է վերջինիս մահվան հանգամանքով զոհասեղանին գրված հունարեն արձանագրության տողերում[36]:

Սոհեմոսի՝ երկրորդ անգամ հայկական գահին վերահաստատվելուց (164 թ.) հետո, համենայն դեպս 166 թ. մինչև Սեպտիմիոս Սևերոսի կայսր դառնալը (193 թ.), Հայաստանի վերաբերյալ գրեթե ոչինչ հայտնի չէ:

Վաղարշապատում հայտնաբերվել են լատիներեն երկու արձանագրություն, որոնցից մեկը թվագրվում է 175 թ.[37], մյուսը՝ 185 թ.[38]: Առաջինից իմանում ենք, որ Մարկոս Ավրելիոսի օրոք՝ 173–175 թթ., Նոր քաղաքում հռոմեական կայազոր է կանգնած եղել, Կապադովկիայի լեգատ Արիոս Անտոնինոսի հրամանատարությամբ՝ XII Fulminata և XV Apollinaris լեգեոնների երկու ջոկատ (vexillatio) և այլ զորամասեր, որոնք ստեղծել են պաշտպանական համակարգ, որի պատի վրա տեղադրված է եղել արձանագրությունը: Արձանագրություններից երկրորդը վերաբերում է Կոմմոդոսի (180–192 թթ.) ժամանակաշրջանին: Այստեղ հիշատակվում է միայն XV Apollinaris լեգեոնը: Կապադովկիայի լեգատը եղել է Կելիոս Կալվինը:

---

[32] Կ. Տ ր ե վ ե ր. *Նշվ. աշխ., էջ 237-238, ՀԺՊ, հ. I, էջ 786-787:*

[33] *Դ ի ո ն Կ ա ս ս ի ո ս, LXXI, 3, 1:*

[34] Տ. Մ ո մ զ ե ն. История Рима, т. V. М., 1949, с. 367, прим. 2; *ՀԺՊ, հ. I, էջ 779, ծան. 54:*

[35] *ՀԺՊ, հ. I, էջ 786:*

[36] Կ. Բ. Տ ր ե վ ե ր. *Նշվ. աշխ., էջ 237-238, ՀԺՊ, հ. I, էջ 786-787*

[37] *Ս. Երեմյանը այն թվագրում է 176 թ. տե՛ս ՀԺՊ, հ. I, էջ 788:*

[38] Կ. Տ ր ե վ ե ր. *Նշվ. աշխ., էջ 229, 265 և հտ., 268 հտ., ՀԺՊ, հ. I, էջ 788:*

Պաշտպանական համակարգի կառուցողական աշխատանքները գլխավորել է ցենտուրիոն Ավրելիոս Լապրասը[39]: Այսինքն՝ XV Apollinaris լեգեոնը այստեղ էր կանգնած 163–175 թթ. և 185 թ.: Իրավացի է Կ. Տրևերը, երբ ենթադրում է, թե Կապադովկիայի բանակի մեջ մտնող այս լեգեոնը կցված է եղել Հայաստանին[40]: Ակներևաբար, հռոմեական կայազորներ են տեղակայվել ոչ միայն Կայնեպոլիսում, այլև ստրատեգիական նշանակություն ունեցող քաղաքներում ու ամրոցներում՝ Արտաշատում[41], Գառնիում[42] և այլուր: Այդ են վկայում Գառնիում՝ պարսպի հարավարևելյան հատվածում, ներքուստ, տաճարից 50 մ հեռավորության վրա կառուցված երկհարկանի բնակարանում հայտնաբերված հռոմեական 49 արծաթե դրամներից բաղկացած I–II դարերի գանձը, որի մեջ առկա են Մարկոս Ավրելիոսի յոթ դրամները, Լուչիի, Լուկիոս Վերոսի կնոջ (161-169 թթ.), Կոմմոդոսի (180–192 թթ.) և իր կնոջ՝ Քրիստինեի մեկական դրամները, ինչպես նաև Գառնի գյուղի հյուսիսարևմտյան մասում, գետակի ափին հայտնաբերված, հավանաբար, բարձրաստիճան հռոմեացու դամբարանում գտնված ուղեկցող նյութերը, այդ թվում՝ Տրայանոսի և Անտոնինոս Պիոսի ոսկե դրամները:

Արտաշատում կայազորներ էին տեղակայված եղել նաև հաջորդ կայսրերի օրոք՝ մ. թ. ա. I դ. Մարկոս Անտոնիոսի կողմից Արտավազդին գերավարելուց հետո[43], ինչպես նաև Տրայանոսի ժամանակ[44], հնարավոր է նաև Սոհեմոսի կառավարման երկրորդ շրջանում:

Ըստ Վաղարշապատի լատիներեն վիմագրերի, հռոմեական կայազորները 20 տարուց ավելի զբաղվել են շինարարությամբ, ամրություններ կառուցելով: Ըստ Վաղարշապատի դամբարանադաշտից 1967 թ. հայտնաբերված, թաղման կարասի բերանին դրված կղմինդրի, որը կրում է սկյութական IV լեգեոնի դրոշմը[45]՝ կարելի է ենթադրել, թե Նոր քաղաքի կառուցապատմանը մասնակցել է նաև այդ լեգեոնը, որը 114–117 թթ. շինարարական աշխատանքներ է կատարել Արտաշատում[46]:

---

[39] Կ. Տ ր ե վ ե ր. *Նշվ. աշխ., էջ 229, 268, 269, ՀԺՊ, հ. I, էջ 788:*

[40] Կ. Տ ր ե վ ե ր. *Նշվ. աշխ., էջ 269:*

[41] *Ռ. Մ ա ն ա ս ե ր յ ա ն. Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997, էջ 122:*

[42] Б. А р а к е л я н. Гарни II, Результаты раскопок 1951–1955.– Археологические раскопки в Армении, № 7. Ереван, 1957, с. 84; Ж. Х а ч а т р я н,А. Т о н и к я н. Античная баня в Гарни.– ВДИ, 1986, №3, с. 149, 150; *Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. Գառնիի պեղումները, ՀՍՍՀ-ում 1981-1982 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Երևան, 1983, էջ 23-24, Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. Գառնիի տաճարը Հերեռոն, վկայարան.– Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Երևան, 2001, էջ 246,* Г. С а р к и с я н. Римские монеты в Армении в I в.– начале II в.— *× Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1986, № 2, էջ 146:*

[43] *Դ ի ո ն Կ ա ս ս ի ո ս, XLIX, 44, 4, LI, 16, 2, ՀԺՊ, հ. I, էջ 623, 627:*

[44] *Բ. Ա ռ ա ք ե լ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 308:*

[45] *Ռ. Թ ո ր ո ս յ ա ն, Ս. Կ ր կ յ ա շ ա ր յ ա ն. Հնագիտական նյութեր Էջմիածնից.– ՊԲՀ, 1971, № 4, էջ 287, Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. Արտաշատից հայտնաբերված լատիներեն արձանագրությամբ դրոշմված կղմինդրներ և աղյուսներ.– ՊԲՀ, 2006, № 1, էջ 230-235:*

[46] *Բ. Ա ռ ա ք ե լ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 302-311:*

Հնագետ Հ. Հակոբյանը գտնում է, որ Կայնեպոլիսի զորակայանը Մելիտենեի և Սատաղի զորակայանների նման քառանկյուն հատակագծով ամրոց-լիմես պետք է լիներ, և որ այն կառուցվել է Վաղարշապատ-Վարդգեսավանի հին բնակավայրի տեղում, որ հռոմեացիները Վաղարշապատը վերանվանեցին Կայնեպոլիս և հռչակեցին Հայաստանի մայրաքաղաք, որ Վաղարշապատի տեղում հռոմեացիներից շատ առաջ եղել է հեթանոսական տաճար, իսկ վերջինիս հարևանությամբ՝ արքայական պալատ. «Ավելի ուշ, Հայաստանի նոր մայրաքաղաքում ծավալվում են մեծածավալ շինարարական աշխատանքներ, որոնց ապացույցը այստեղ գտնված 175 թ. և 185 թ. վերաբերող լատինական երկու արձանագրություններն են»[47]:

*Ուղղանկյուն հատակագծով և քառակուսի բուրգերով մի ամրոց էլ բացվել է Արագածոտնի Արուճ[48] հնավայրում, որը, ըստ Եղիշեի, եղել է արքունի ձմեռոցզորակայաններից մեկը, այն V դ. կեսերին ավերել է Վասակ Սյունին[49]: Ամրոցը թվագրվում է IV–VII դդ.: Սակայն այն ավելի վաղ, հավանաբար, II–III դդ. է պատկանում, քանի որ IV դ. այդ զորակայանները փոխարինվեցին նոր տիպի շինություններով, որոնք հիշեցնում էին ներքին բակի շուրջ կառուցված, ուղղանկյուն մեծ, հզոր աշտարակներով (*донжон*) միջնադարյան դղյակները[50]:*

Այժմ դառնանք այն խնդրին, թե մինչև Կայնեպոլիսի կառուցումը, այստեղ եղե՞լ է Վաղարշ Առաջինի հիմնադրած Վաղարշապատ մայրաքաղաքը: Ինչպես վերը նշեցինք, Մոմզենը գտնում է, որ 163 թ. Արտաշատի գրավումից հետո նրանից ոչ հեռու հռոմեացիները կառուցեցին զորական, տեղադրեցին հզոր կայազոր: Այն անվանեցին Կայնեպոլիս, Նոր քաղաք կամ Վաղարշապատ (Էջմիածին): Վերջինս հայտարարեցին երկրի առաջին քաղաք՝ մայրաքաղաք: Եվ 164 թ. Բակուրի տեղը գահին հաստատեցին Սոհեմոսին[51]: Այսինքն՝ դրա տեղում քաղաք, առավել ևս մայրաքաղաք չի եղել:

Արտաշատի վերին քաղաքում միջնաբերդն ամենաբարձրն է (70 մ) և ամենամեծ մակերեսն ունի: Այն Արարատյան հարթավայրի նկատմամբ ունեցած իր իշխող դիրքի, զառիթափ լանջերի պաշտպանական ճկուն համակարգի շնորհիվ անառիկ էր, գտնվում էր առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում, Արաքսի ափին, որի վրա Տափերական կամուրջն էր: Այսինքն՝ ստրատեգիական և տնտեսական առումով շատ առավելություններ ուներ և վաղուց էր հայտնի հունա-հռոմեական աշխարհին՝ իբրև խոշոր և վաճառաշահ քաղաք: Եվ անկախ նրանից, թե ե՞րբ է կառուցվել Վաղարշապատը, նրա դիրքը ստրատեգիական առումով անհամադրելի էր Արտաշատի հետ: Ուստի Վաղարշ Առաջինը նոր մայրաքաղաք կա-

---

[47] *Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Մեծ ու Փոքր Հայքերի սահմանագլխի հռոմեական ամրությունների համակարգը.– ՊԲՀ, 1986, № 4, էջ 152-154:*

[48] *Բ. Լ. Ս ա դ ո յ ա ն. Արուճի վաղ միջնադարյան հուշարձանները.– ՊԲՀ, 1985, № 4, էջ 162-165, գծ. 1:*

[49] *Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին (հրատ. պատրաստելը և նախաբանը Ե. Տեր-Մինասյանի), Երևան, 1957, էջ 78-79:*

[50] Всеобщая история архитектуры в XII томах (далее – ВИА), т. II. М., 1973, с. 509.

[51] Т. М о м з е н. *Նշվ. աշխ., էջ 367, ծան. 2, 3:*

ռուցելու կարիք չուներ: Եվ ինչպես Վաղարշ Առաջինի, այնպես էլ նրան հաջորդած Սոհեմոսի նստավայրը եղել է Արտաշատը:

Հայտնի է, որ մայրաքաղաքը պետք է ունենար լավ պաշտպանված միջնաբերդ, իր պալատական, վարչական շենքերով: Այն կառուցվում էր առաջին հերթին: Մայրաքաղաքում պետք է լիներ նաև երկրի գլխավոր աստվածների, տվյալ դեպքում Անահիտ-Արտեմիսի և Արեգ-Միհր-Ապոլոն-Տիրի տաճարները, ինչպես Արմավիրում, Երվանդաշատում, Արտաշատում: Եթե Վաղարշ Առաջինը հիմնադրած լիներ Վաղարշապատ քաղաքը, այն էլ մայրաքաղաքը, բնականաբար, վերոհիշյալ բոլոր կառույցները պետք է ունենար, հետևաբար, դառնար Սոհեմոսի համար նոր նստավայր: Կայնեպոլիսը կառուցելու կարիքը չէր լինի, և չէր փոխվի քաղաքի անունը:

Առաջին անգամ չէ, որ Հայաստանը ապստամբում էր հռոմեացիների դեմ, և առաջին անգամ չէ, որ Հռոմը հայկական գահին հաստատում էր իր դրածոյին, չնայած դրան՝ Արտաշատի անունը չի փոխվել:

Լատիներեն արձանագրությունների համաձայն հռոմեական կայազորը 23 տարի՝ մինչև Սոհեմոսի մահը՝ 192/193 թթ., զբաղված է եղել շինարարությամբ: Ի՞նչ էին կառուցում հռոմեացիները: Ուսումնասիրողների մի մասը կարծում է, որ Վաղարշապատը կառուցել է Վաղարշ Առաջինը Վարդգեսավանի կամ Արտիմեդի տեղում: Հռոմեացիները 163 թ. գրավեցին Արտաշատը, ճնշեցին ապստամբությունը, այնուհետև Վաղարշապատի անունը փոխեցին, վերանվանեցին Նոր քաղաք (Կայնեպոլիս) և հռչակեցին Հայաստանի մայրաքաղաք[52]: Եթե Վաղարշապատը նույնպես ավերված լիներ, աղբյուրներն Արտաշատի հետ կհիշատակեին նաև Վաղարշապատի, երկրորդ մայրաքաղաքի գրավման և ավերման մասին: Կ. Տրները նշում է, թե 163 թ. Վաղարշապատում (Էջմիածնում) կամ նրա մոտ հռոմեացիները ամրություն կառուցեցին և այնտեղ տեղավորեցին հզոր կայազոր: Այն անվանեցին Կայնեպոլիս «Նոր քաղաք»[53]: Արտաշատի գրավումը և հռոմեական կայազորի համար հատուկ ամրության կառուցումը Կ. Տրները կապում է Հայաստանը հռոմեական պրովինցիա հայտարարելու նպատակների հետ[54]: Մինչդեռ հռոմեացիները Հայաստանը գրավել են նաև մինչ այդ, և Արտաշատի առկայությունը չի խոչընդոտել (օրինակ Տրայանոսին) Հայաստանը հայտարարել պրովինցիա:

Աշխ. Քալանթարը գտնում է, թե արդարացի է Խորենացին, երբ արձանագրում է, որ Վաղարշապատը շատ ավելի հին է («Արտիմեդ քաղաք», «Վարդգեսի ավան», II, 65): Կասկածից վեր է, որ մեծ պետք է լիներ Վաղարշի դերը, որ քաղաքը նրա անունով կոչվեր: Թյուրիմացություն է Վաղարշին հիմնադիր համարելը, ինչպես անում են որոշ ուսումնասիրողներ, «…անկախ նրանից, թե Վաղարշն ապրել է II

---

[52] *ՀԺՊ, հ. I, էջ 788, Գ. Տ ի ր ա ց յ ա ն. Վաղարշապատ, էջ 229,* С. Е р е м я н. Развитие городов и городской жизни в древней Армении.–ВДИ,153,с.21,22; Г. Т и р а ц я н. К вопросу о градостроительной структуре…, с. 81–83.

[53] К. Т р е в е р. *Նշվ. աշխ., էջ 228:*

[54] *Նույն տեղում, էջ 228-229:*

դարի սկզբում, թե նրա վերջին»[55]: Սակայն եղած բնակատեղին նա է պարսպապատողն ու քաղաքի վերածողը, ինչպես Խորենացին է գրում՝ «Վաղարշ պատեաց պարսպաւ եւ հզոր պատուարաւ (հզոր աւանն Վարդգեսի) եւ անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք»[56]: Մանանդյանն այլ կարծիքի է. «Խորենացու ենթադրությունը Վաղարշապատի պարիսպների և հողապատնեշի կառուցման մասին, հավանաբար, հիմնված է ոչ թե պատմական աղբյուրների տեղեկությունների վրա, այլ Վաղարշապատ անվան ոչ ճիշտ մեկնաբանության»[57]: Խոսքը վերաբերում է քաղաքի անվանը՝ «Վաղարշ» և «պատ» - «աբատ» (քաղաք, բնակություն):

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, կարծիքները տարբեր են, և հաճախ հակասական: Անտեսված են քաղաքաշինության սկզբունքներն ու, թեև կարճատև, հնագիտական պեղումների արդյունքներն ու Էջմիածնի մայր տաճարի, Հռիփսիմեի եկեղեցու վերակառուցողական աշխատանքների ժամանակ ի հայտ եկած նյութերը: Վաղարշապատի հյուսիսարևելյան հատվածում 1926–1929 թթ. պեղվել են թրծած կավե սարկոֆագներ. 1930 թ. դամբարաններ բացվեցին («սրվակավոր») Այգեգործական ընկերության գինետան շինարարության ժամանակ[58]: Հռիփսիմեի տաճարի դիմացի թաղումները Աշխ. Քալանթարը համարում է հեթանոսական-քրիստոնեական խառը թաղումներ: Ընդհանրապես հայտնաբերվել են հինգ տարբեր տիպերի դամբարաններ[59]: Հռիփսիմեի տաճարին կից պեղվել են սալարկղային թաղումներ, որոնց մեջ մեկական ապակե փոքր սրվակ է դրված եղել և զանազան զարդեր, սերդոլիկից, ագաթից, ապակուց, արծաթից, բրոնզից մատանիներ, գեմաներ, ուլունքներ, ֆիբուլա և այլն[60]: Մյուս ձևը հողի կտրվածքում կատարված թաղումն է, որը նույնպես ծածկված է եղել սալ քարերով: Գտնված իրերի մեջ եղել են բրոնզե զարդեր, ուլունքներ: Առկա է նաև արծաթապատ պղնձե մի դրամ, որը, ըստ Զոոգրաֆի, Վեսպասիանոսի կամ Տիտոսի 69 կամ 71 թ. թողարկած դրամն է[61]: Ինչ վերաբերում է թրծած կավից պատրաստված սարկոֆագներին, վերջիններն ուղեկցող նյութեր չեն պարունակում, ծածկված են կավե կափարիչով, այնուհետև քարե սալերով: Ուշագրավ են թրծած կավե կոշկաձև սարկոֆագները, որոնք Հայաստանի Հանրապետության մյուս հուշարձաններից մեզ հայտնի չեն: Դրանք աղերսվում են Միջագետքի[62] սարկոֆագների հետ: Հինգերորդ տիպը

---

[55] *Ա. Ք ա լ ա ն թ ա ր. Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935, էջ 55:*

[56] *Խ ո ր ե ն ա ց ի, II, 65:*

[57] Я. М а н а н д я н. *Նշվ. աշխ, էջ 116:*

[58] *Ա. Ք ա լ ա ն թ ա ր. նշվ. աշխ., էջ 12:*

[59] *Նույն տեղում, էջ 37, նկ. 12:*

[60] *Նույն տեղում, էջ 37, 38, նկ. 13ա, տախտ. VII-VIII:*

[61] *Նույն տեղում, էջ 39, 51, նկ. 13 բ-գ:*

[62] E. F. S c h m i d t. Persepolis, vol. II. Chicago, 1957, pl. 86–88; R. G h i r s h m a n. Les fouilles de Suse 1946–1951.– Revue des arts, 1957, III, s. 188; D a v i d a n d J o a n O a t e s. Nimrud, 1957.– The Hellenistic Settlement, Iraq, vol. XX, p. 2, 1958, pl. XXVII; W. A n d r a e and H. L e n z e n. Die Partherstadt Assur, Leipzig, 1933, taf. 43, d, h, 45, a-f, 47, h, i; N. P. J o l l. The Necropolis, The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Ninth Season of Work 1935–1936. New Haven, London, 1946, p. 95–97, fig. 3-5, pl. XXVII–XXVIII; L. W a t e r m a n n. Second Preliminary Report upon the Excavations at Tel Umar.–

ձվաձև իրանով կարասային թաղումն է, որը, ուղեկցող նյութերով, առավել հարուստ է: Գտնվել են բրոնզե, թանկագին քարով (ռուբին), արծաթե մատանիներ, գեմաներ, մանյակ, ուլունքներ և այլն[63]:

Առաջին չորս տիպերում դիակները թաղված են եղել մեջքի վրա պառկած, իսկ կարասայինում՝ կուչ եկած, ոտքերը ծալած դիրքով: Ուղղությունը, բացի կարասային թաղումից, արևելք-արևմուտք է, գլուխը արևմտյան կողմում, աննշան շեղումներով: Դիակների դիրքի և ուղեկցող նյութերի հիման վրա վերջիններս թվագրվում են հռոմեական դարաշրջանով: «Այսպիսով ստացվում է մի ընդարձակ հանգստարան միևնույն ժամանակաշրջանի, որը ներկայացնում է մեծ քաղաքի նեկրոպոլը»[64]: Աշխ. Քալանթարը գտնում է, որ ուղեկցող վերոհիշյալ նյութերը «…ոչ միայն ընդհանրապես համապատասխանում են այդ ժամանակաշրջանին (հռոմեական – Ժ. Խ.), այլ մեծ մասամբ իրենց թե՛ տիպով և թե՛ անգամ ծագումով կարող են ճանաչվել հունա-հռոմեական իբրև նմանություն, կամ ուղղակի հռոմեական արտադրություն»[65]:

Վաղարշապատի հռոմեական շրջանի համարվող դամբարանները, սակայն, և՛ իրենց դիակների թաղման դիրքով (արևելք-արևմուտք, գլուխը արևմտյան կողմում) և՛ ուղեկցող նյութերով պատկանում են III դ. վերջ – V դ.[66]:

1974-ին Երևան–Էջմիածին մայրուղու Զվարթնոցի պետական տնտեսության գոմերի մոտ, նույն դամբարանադաշտում, պատահաբար բացվել են սալարկղային, կարասային և կավե թրծած սարկոֆագների մեջ կատարված թաղումներ[67]: Սալարկղները պատրաստվել են տարբեր չափերի տուֆե սալերից: Կարասները՝ սուր նստուկով են (բարձր. 1 մ), նման Արտաշատի և Գառնիի նմանօրինակ կարասներին: Կավե սարկոֆագները (դագաղները) ծածկված էին կավե երեք սալերով, որոնց վրա փորագիր հավասարաթև մեկական խաչ կամ ռուսերեն л տառը հիշեցնող նշան էր արված (երկար. 160–192 սմ, լայն. գլխ. մասում 50–52 սմ, ոտքերի կողմում 30–32 սմ, խոր. 27 սմ): Կավե սալերը ծածկված էին 5–15 սմ հաստությամբ ավազախառը հողով, որի վրա շարված էին 5–10 սմ հաստության տուֆե սալեր: Կավե և տուֆե սալերի միջև՝ հողի լիցքում, տեղադրված էին, մեծ մասամբ, ապակե զանազան սրվակներ, թասեր, կավե միկանթանի գավաթ, բրոնզե ոլորուն պոչով թիակ, մատանի, կավե ճարմանդ և այլ իրեր: Դիակները թաղված էին մեջքի վրա պառկած դիրքով: Դագաղները (սարկոֆագները) ունեին տարբեր ուղղություն: Այս դամբարանները նույնպես իրենց ձևով, ծեսով և ուղեկցող նյութերով պատկանում են III–V դդ.: Ըստ որում, նախորդ դամբարանների ապակին, ինչպես

Iraq, Ann Arbor, 1933, p. 48, pl. XVI, 2; *Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Ռ. Թ ո ր ո ս յ ա ն. Նյութեր Վաղարշապատի հյուսիս-արևելյան դամբարանադաշտից.– ԼՀԳ, 1976, № 5, էջ 100:*

[63] *Ա. Ք ա լ ա ն թ ա ր. նշվ. աշխ., էջ 39-41, տախտ. VII-VIII, նկ. 13 դ, ե. զ. է:*

[64] *Նույն տեղում, էջ 42, 43:*

[65] *Նույն տեղում, էջ 51:*

[66] *Բ. Ա ռ ա ք ե լ յ ա ն, Գ. Տ ի ր ա ց յ ա ն, Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. Հին Հայաստանի ապակին.– Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, № 3, Երևան, 1969, էջ 13, 63, № 137-140, 142, 145, Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Ռ. Թ ո ր ո ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 104, ծան. 16:*

[67] *Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Ռ. Թ ո ր ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 99:*

նաև մեր հայտնաբերած ապակու մեծ մասը տեղական, Վաղարշապատի արտադրանք են: Այստեղ ապակեգործության գոյությունը և՛ գրավոր աղբյուրներով, և՛ հնագիտական գտածոներով հաստատված է[68]: Հնարավոր է միայն, որ փորագրելու և հղկելու եղանակով արված գծերով, շրջաններով, օվալաձև ու բրնձաձև զարդերով հարդարված ափսեները ներմուծված լինեն Միջագետքից:

Այսպիսով, դամբարանների պեղումների արդյունքները չեն առնչվում Վաղարշապատի II դարի պատմության և մշակույթի հետ:

Գրավոր աղբյուրների և լատիներեն արձանագրությունների համաձայն, ինչպես վերը նշեցինք, հռոմեական կայազորը կառուցում էր ամրություն, ուղղանկյուն հատակագծով, քառանկյուն աշտարակներով «կաստելում»-ների ձևով, որը լեգեոնների ճամբարների փոքրացված կրկնօրինակն էր[69]: Հռոմեական պետության սահմանների երկայնքով կառուցված մեծ քանակությամբ «կաստելում»-ներ (“limes”-ներ) կային[70]: Օգոստոս Օգտավիանոսից մինչև Հուստինիանոսն ընկած ժամանակաշրջանի հռոմեական «լիմեսներն» արևելքում տարածված էին Սև ծովի (որն օղակված էր «լիմեսներով») արևելյան և հարավային ափերից, Միջերկրականի արևելյան ափերով մինչև Տիգրիս: Ի տարբերություն մայրաքաղաք Artaxata-ի, Վ. Վագների կազմած քարտեզում նշված Կայնեպոլիսը ցույց է տրված ոչ թե մայրաքաղաք, այլ ամրոց («կաստել») և քաղաք[71]:

Գրավոր աղբյուրների և հնագիտական հետախուզական աշխատանքների հիման վրա փորձ է արվել վերականգնել Վաղարշապատի տեղադրությունը, քաղաքաշինության սկզբունքները: Ենթադրվում է, որ, ինչպես մյուս քաղաքները, Վաղարշապատը ևս ունեցել է միջնաբերդ, քաղաքային տարածք և գյուղատնտեսական գոտի: Միջնաբերդը զբաղեցրել է ներկայիս Էջմիածնի վանքի պարսպապատ տարածքը[72], այսինքն՝ եղել է ուղղանկյուն: Կարծիք կա, որ միջնաբերդի մաս է կազմել նաև քաղաքային այգու տարածքը[73]: Հռոմեական ամրությունը՝ «կաստելը», փաստորեն, ծառայել է որպես միջնաբերդ: Այստեղ են կառուցվել պալատական վարչական շենքերը՝ իրենց ենթակառուցվածքներով: Մայր աթոռի պարսպապատ տարածքում շինարարական աշխատանքների միջոցին հայտնաբերվել են շինությունների և սալահատակի մարմարե քարեր, թրծած աղյուսե, կրաշա-

---

[68] *Նույն տեղում, էջ 108-111, տախտ. I, II, 1, 4, 8, III, 3-6, 9:*

[69] ВИА, с. 508, 509, рис. 17; V o n J ö r g W a g n e r. Die Römer an Euphrat und Tigris.-Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte, 16 Jahrgang, 1985, Sondernummer, Abb. 22.

[70] ВИА, с. 509; Словарь античности. М., 1989, с. 253.

[71] V o n J ö r g W a g n e r. *Նշվ. աշխ., նկ. 1, 18, 49:*

[72] *Ա. Ք ա լ ա ն թ ա ր. նշվ. աշխ., էջ 53, 54, Ա. Ս ա հ ի ն յ ա ն. Նոր նյութեր Էջմիածնի Մայր տաճարի կառուցվածքի վերաբերյալ.– «Էջմիածին», 1956, №8-9, 11, էջ 60-69,* А. С а и н я н. Новые данные об архитектурном облике Эчмиадзинского собора.– XXV Международный конгресс востоковедов, доклады делегаций СССР. М., 1960, *Ն ո ւ յ ն ի՝ Էջմիածնի Մայր տաճարի ճարտարապետական կերպարը.– «Էջմիածին», 1961, №1, էջ 43-63,* Г. Т и р а ц я н. К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Валаршапата.– ИФЖ, 1977, № 2, с. 81—82; *Ն ո ւ յ ն ի՝ Վաղարշապատ.– Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. I, Երևան, 1996, էջ 229-233:*

[73] *Ս. Ս ա ր դ ա ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 54:*

դախով կառուցված հին շենքի մնացորդներ, այդ թվում զանազան երանգի մանրաքարերով ծածկված հատակ (խճանկար)[74]:

Ընդորում, ուշագրավ է հատկապես 1931 թ. Էջմիածնի տպարանի արևմտյան կողմում բացված անտիկ բաղնիքը (II դ.), որը ևս մի անգամ հավաստում է, որ այս հատվածում է եղել հռոմեական ամրություն-զորակայանը՝ միջնաբերդով և պալատական-վարչական համակառույցներով: Յավոք, այդ կառույցի ինչ լինելը իր ժամանակին չի ընկալվել, այն համարվել է արհեստանոց և լրիվ չի բացվել: Միայն Գառնիի բաղնիքի նյութերի հրատարակումից հետո է պարզվել դրա բաղնիք լինելը, երբ նշանավոր հնագետ, Հայաստանի պատմության թանգարանի տնօրեն Կարո Ղաֆադարյանը թանգարանի արխիվում պահվող սևանկարների մեջ ճանաչել է այն[75]: Բաղնիքը բաղկացած է երկու սենյակից (հնարավոր է, եղել է ավելի), որոնց միջնապատը շարված է կավե թրծած ուղղանկյուն աղյուսներով: Սենյակների ուղղությունը արևելք - արևմուտք է: Ենթադրվում է, որ տաք ծուխը սենյակից սենյակ է անցել վերոհիշյալ աղյուսներով շարված, երկու ցածր պատերից բաղկացած առվակով[76]: Մինչդեռ դրանք ծառայել են վրան դրված կաթսայի ջուրը տաքացնելու համար: Ուղղանկյուն և քառակուսի թրծած աղյուսներից պատրաստված այդօրինակ ցածր պատեր բացվել են Արտաշատի հասարակական բաղնիքի սենյակներում (II դարի վերջ – III դ. սկիզբ): Դրանց դիմացի պատին պետք է լիներ նաև կամարաձև բացվածքով հնոց (սենյակներ I, IV, VI, VIII, IX)[77]:

Կավե թրծած ուղղանկյուն և քառակուսի 4–5 սմ հաստության աղյուսների կիրառումը բաղնիքների պատերի և հիպոկաուստի (կրկնակի հատակ) սյուների կառուցապատման համար Հայաստանում սկսվում է II դարից: Այդ են վկայում Արտաշատի հասարակական բաղնիքի և VIII բլուրում բացված մասնավոր բաղնիքների պատերն ու կրկնակի հատակի սյուները, երկու հատակների միջև, պատերի ներքին մասում թողնված կամարներով կրակարանները, գինի պատրաստելու ավազանը, սենյակների հատակները: Նույն եղանակով են պատրաստված նաև Գառնիի պալատական շենքը և բաղնիքը[78]: Շինարարական այդ տեխնիկան բնորոշ էր Հռոմի և կայսրության արևմտյան ու արևելյան երկրներում հռոմեական

---

[74] *Նույն տեղում,* Յ ո վ հ ա ն ն ե ս Շ ա հ խ ա թ ո ւ ն ի ա ն ց. *Ստորագրություն հինգ գավառացն Արարատայ.– «Էջմիածին», 1842, Ա, էջ 77-81,* Ղ Ա լ ի շ ա ն. *Այրարատ, Վենետիկ, 1880, էջ 203-209,* Ա. Մ խ ի թ ա ր յ ա ն. *Վաղարշապատ. քաղաքամայր Հայաստանի, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1874, էջ 54-61, 64,* Մ. Թ ա ղ ի ա դ յ ա ն. *Ճանապարհորդություն ի Հայս.– Գրական ժառանգություն, հ. 9, Երևան, 1975, էջ 39,* Г. Т и р а ц я н. *Նշվ. աշխ., էջ 83:*

[75] Г. Т и р а ц я н. *Նշվ. աշխ., էջ 85-86, ծան. 16,* Ս. Ս а р д а р я н. *նշվ. աշխ., էջ 54,* Ж. Х а ч а т р я н, А. В. Т о н и к я н. *Նշվ. աշխ., էջ 149, 150:*

[76] Г. Т и р а ц я н. *Նշվ. աշխ., էջ* 86:

[77] *Ժ. Խ ա չ ա տ р я н. Նորահայտ մոնումենտալ շինություններ Արտաշատից.– «Էջմիածին», 2007, Ա, էջ 37:*

[78] *Ժ. Խ ա չ а т р я н,* Ա. Կ а н е ц я н. *նշվ. աշխ., նկ. 2, 3, Ժ. Խ ա չ а т р я н. Նորահայտ մոնումենտալ շինություններ Արտաշատից, էջ 36-37, Ժ. Խ ա չ а т р я н. Արտաշատից հայտնաբերված լատիներեն արձանագրությամբ դրոշմված կղմինդրներ և աղյուսներ, էջ 230-235, նկ. 2-6:*

կայազորների կառուցած շինություններին[79]*: Հիպոկաուստի սյուները գլանաձև, երկու ծայրերը լայնացող կավե խողովակներ են, որոնց մակերեսը դուրգի անիվի պտույտներից առաջացած հորիզոնական առվակոսներով է ծածկված: Դրանք հենված են թրծած քառակուսի աղյուսների վրա և իրարից հավասար հեռավորություն ունեն: Հար և նման խողովակ է հայտնաբերվել Արտաշատի հասարակական բաղնիքի II սենյակի հարավարևմտյան անկյունում, որի ներքին կեսը, Վաղարշապատի խողովակների նման, լցված էր կրաշաղախ և ուներ օվալաձև անցքեր՝ տաք ծուխը ներս թափանցելու համար*[80]*: Նման կավե խողովակներ է ունեցել Ղրիմի հարավում, Տավրիկյան բարձունքի վրա գտնվող հռոմեական ամրոցի՝ Խարակսի բաղնիքը (II դ.), որտեղ կանգնած է եղել իտալիկների I լեգեոնը: Այստեղի քառակուսի աղյուսները մի կողմում ունեն անկյուններով տարված խաչաձև ակոս՝ շաղախը լավ կպչելու համար: Նրանք նույնպես դրոշմել են իրենց արտադրանքը: Բացվել է ջրատար խողովակաշարը և աղյուսաշար կամարով անցքը*[81]*: Համանման մանրամասներ ունեն նաև Միլետի*[82] *ու Պլովդիվի (Բուլղարիա)*[83] *բաղնիքները:*

Ուշագրավ են Վաղարշապատի դրամական գտածոները: Քաղաքի հարավային պարսպից ոչ հեռու, Իգդիր տանող խճուղու ձախ կողմում հայտնաբերվել է հին դրամների հավաքածու: Հարավարևմտյան կողմում Ս. Սարդարյանը գտել է Մեպտիմիոս Սևերոսի դրամներ[84]*: Ագաթանգեղոսի վկայություններից իմանում ենք քաղաքի պարսպի հյուսիսային, հարավային և արևելյան սահմանները: Հյուսիսային ու հարավային սահմաններն ընդգրկել են Հռիփսիմե եկեղեցու բարձունքից մինչև Գայանե եկեղեցու միջև ընկած տարածքը: Արևելյանը հասել է գրեթե Արտաշատ տանող պողոտային. «Եւ ընթացեալ ընդ քաղաքամէջսն՝ ելանէր ընդ արևելս կոյս, ընդ Արեգ դուռն քաղաքին: Երթեալ առ հնձանօքն, ուր էինն իսկ յառաջ վանք իւրեանց՝ ձայն աւետեաց մատուցանէր ընկերացն. և ինքն անցանէր հարուստ մի ի քաղաքէն ի կողմն մի հիւսիսոյ, ի տեղի մի յարևելս կոյս, ի սարաւանդակ ի բարձրաւանդակ յաւազին տեղի մի, մօտ ի բուն պողոտայն, որ երթայր Արտաշատ քաղաք»*[85]*: Հայտնի են քաղաքի երկու դարպասներ: Մեկը, ինչպես նշվեց, Արտաշատ տանող պողոտայի կողմում գտնվող Արեգ դուռն է, մյուսը՝ հարավայինը, տանում է Մեծամորի կամուրջը*[86]*:*

Հիշատակվում են նաև քաղաքի փողոցները (§ 180, 192). «Արդ՝ իբրև եկն եմուտ նա ի ներքս՝ առ հասարակ մարդիկն, ոմանք արտաքոյ ապարանիցն, կէսքն ի

---

[79] В. Б л а в а т с к и й. Харакс. Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1951, № 19, с. 250–254, рис. 4, 5; *Տե՛ս* Г. Т и р а ц я н. *Նշվ. աշխ., էջ 86, ծան. 17-20:*

[80] *Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. Նորահայտ մոնումենտալ շինություններ Արտաշատից, էջ 36:*

[81] В. Б л а в а т с к и й. *Նշվ. աշխ., նկ. 5, 1-5, 24, 2-4, 6:*

[82] O y a K o z a m a n. Miletopolis-Hamam Kazisi 1975 rapori Türk Arkeoloji, sayi XXIV-1. Ankara, 1977, Foto 3-27.

[83] Д. Ц о н ч е в. Новооткрыта римска баня в Пловдив.– Годишник на Пловдивскат Народа библиотека и Музей, 1937–1939. София, 1940, с. 141-144, рис. 14, 15.

[84] *Ս. Ս ա ր դ ա ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 53:*

[85] *Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, § 192:*

[86] *Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, § 206:*

փողոցս ի ներքսագոյնսն, առ հասարակ երգս առեալ բարբառեցան կայթիւք վազելով. ցոյց բարձեալ մարդկանն. կէսքն ի բերդամիջին, և կէսք զքաղաքամէջն լցին խնճոյիւք»[87]: Հավանաբար, պարիսպները քարե ցոկոլի վրա հում աղյուսով շարված պատեր են եղել: Մինչև 1945 թ. պահպանված են եղել հում աղյուսե լայն պատերի մնացորդներ[88]: Իգդիրի ճանապարհի աջ կողմից հայտնաբերված լատիներեն երկու արձանագրությունները դրված են եղել քաղաքի հարավային դռան վերևում, Վաղարշապատի հին պարիսպների մնացորդները մինչև XIX դ. նկատելի են եղել: Քաղաքի պարիսպների շուրջը եղել է խրամ և պատվար, որը շատ կարևոր էր պաշտպանության համար[89]: Ագաթանգեղոսն վկայում է, որ մահապարտներին սպանում էին «…ի տեղին յայն, ուր սովոր էին սպանանել զամենայն մահապարտս, ի ճահճախուտ տեղի մի, մօտ ի պարկէն փոսին որ շուրջ գայր զքաղաքաւն»[90]: Ենթադրվում է, որ քաղաքի պարիսպը եղել է կլորավուն, ինչպես պարթևական և սասանյան դարաշրջանի Միջագետքի, Իրանի ու Միջին Ասիայի հարթավայրային քաղաքների և կենտրոնների պարիսպները[91]: Քաղաքի պարիսպները կառուցելիս առաջին հերթին հաշվի էր առնում տեղանքը:

Հայաստանում՝ Մեծ և Փոքր Հայքերում, կառուցված մեզ հայտնի հռոմեական ամրություններից Սատաղի և Մելիտենեի «լիմեսներն» ամենախոշորներն ու ամենակարևորներն էին կայսրության համար: Դրանք արևմուտք–արևելք (Փոքր Ասիա–Հայաստան) և հյուսիս–հարավ (Տրապիզոն–Սամոսատ) տանող ստրատեգիական ու առևտրական ճանապարհների հանգուցակետերն էին[92]: Ուստի, Մելիտենեի (Էսկի Մալաթիա) և Սատաղի (Սատալա) «լիմեսներն» աստիճանաբար մեծացել ու վերածվել էին քաղաքների: Այդ երևույթը բնորոշ էր գրեթե բոլոր «լիմեսներին», այդ թվում նաև Կայսեպոլիսին: Համեմատաբար ավելի շատ տեղեկություններ ունենք Սատաղի մասին: Այն գտնվում էր Եփրատի հյուսիսարևելյան հատվածում: Ուղղանկյուն ճամբարը կառուցված է եղել բլրի գագաթի հարթության վրա (բարձր. 90 մ)[93]: Այստեղից հայտնաբերվել են ճարտարապետական հիանալի մշակված մանրամասներ, Աֆրոդիտեի բրոնզե արձանի գլուխը[94] և ձախ

---

[87] *Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, § 180:*

[88] *Ս. Ս ա ր դ ա ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 55:*

[89] *Պ ր ո կ ո պ ի ո ս Կ ե ս ա ր ա ց ի. թարգմանությունը բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրությունները Հրաչ Բարթիկյանի.– Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 5, Բյուզանդական աղբյուրներ, Ա, Երևան, 1967, էջ 196:*

[90] *Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, § 206.*

[91] *Գ. Տ ի ր ա ց յ ա ն. Վաղարշապատ, էջ 230:*

[92] T. M i t f o r d. Biliotti's Excavations at Satala.– Anatolian Studies (AS), vol. XXIV, 1974, fig. 14, 15; *Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Հայաստանի առևտրական առնչությունները հարևան երկրների հետ (I–III դդ.).– ԼՀԳ, 1984, № 2, էջ 68:*

[93] T. M i t f o r d. *Նշվ. աշխ., էջ 225, նկ. 9, 14:*

[94] *Նույն տեղում, էջ 236, ծան. 15: Միտֆորտը, հիմք ընդունելով շերտը, որի մեջ հայտնաբերվել է Աֆրոդիտեի արձանի գլուխը, համարում է, որ դա կարող է լինել ուշ հելլենիստական կամ վաղ հռոմեական շրջանի: Դոկ. Հիգինսը կարծում է, որ այն հունական կամ ուշ հելլենիստական է (մ. թ. ա. 150 թ.) կամ հռոմեական ընդօրինակություն է: Համենայն դեպս Աֆրոդիտեի արձանը ոչ մի առնչություն չունի Երիզայի Անահիտ աստվածուհու նշանավոր տաճարի և արձանի հետ: Սատաղի*

ձեռքը, ձիու ոտք, որը հեծյալի արձանի է պատկանել, Վիկտորիայի բարձրաքանդակը, դորիական տաճարի ծոփորի մասեր և այլն[95]: Հետաքրքիր են Մելիտենեի և Սատաղի բաղնիքները: Առաջինի մասին վկայում է Պրոկոպիոս Կեսարացին[96]: Սատաղի բաղնիքը վերածված է եղել թոնրատան[97]: Այն հիպոկառուստ է ունեցել և վերին հատակը պատած է եղել գեղեցիկ խճանկարով[98] ՝ ոլորազարդերով ու սաղարթազարդերով, մարդկային դեմքով և այլն:

Այսպիսով, Սատաղը, ըստ նկարագրության և հայտնաբերված նյութերի, շատ ընդհանրություններ ունի Կայնեպոլիս–Նոր քաղաք–Վաղարշապատի հետ:

Ինչպես վերը նշեցինք, ճիշտ է Մոմզենը, երբ գտնում է, թե Վաղարշապատը հիմնադրվել է 163 թ. Ստատիոս Պրիսկոսի կողմից[99]: Այն դարձել է Մեծ Հայքի նոր մայրաքաղաքը և այնտեղ է տեղափոխվել արքունիքը, Սոհեմոսի նստավայրը: Մի շարք ուսումնասիրողներ ևս պաշտպանում են Մոմզենի տեսակետը[100]: Հռոմեական կայազորը 30 տարի կառուցել է մայրաքաղաքին բնորոշ բոլոր շինությունները ՝ ամրոցի պարիսպները, որը դարձավ քաղաքի միջնաբերդը, պալատական, վարչական համակառույցները, տաճարները ՝ Անահիտ-Արտեմիսինը ՝ միջնաբերդում, որի մասին վկայում է Խորենացու Վաղարշապատում եղած Արտիմեդ դիցուհու անունը, մյուսը ՝ Ապոլոն-Միհրի տաճարը քաղաքից դուրս (ինչպես Արտաշատում), Հռիփսիմեի եկեղեցու հատվածում:

Թե ինչպես էին նման քաղաքները կառուցապատվում, հաղորդում է Պրոկոպիոս Կեսարացին. «Հնում Փոքր Հայք կոչված (երկրում), Եփրատ գետից ոչ շատ հեռու, գտնվում էր մի վայր, ուր հաստատվել էր հռոմեական զորագունդը: Վայրը կոչվում էր Մելիտենե, իսկ զորագունդը ՝ լեգեոն: Հռոմեացիները հնում այստեղ ցածրադիր վայրում կառուցել էին քառակուսի ամրություն, որը զինվորների համար բավականաչափ զորանոցներ ուներ: Նրանք այնտեղ էին պահում նաև իրենց դրոշները: Այնուհետև հռոմեացիների կայսր Տրայանոսի որոշմամբ վայրը ստացավ քաղաքի իրավունք և դարձավ շրջանի մայրաքաղաքը: Ժամանակի ընթացքում Մելիտենե քաղաքը մեծացավ և մարդաշատ դարձավ: Եվ երբ ամրությունից ներս այլևս տեղ չմնաց բնակվելու (ինչպես ես ասացի տարածությունը շատ փոքր էր), հաստատվեցին [քաղաքի] շրջակայքում, ուր և եկեղեցիներ, վարչական շեն-

---

արձանը այնտեղից չի բերված: Ամենայն հավանականությամբ, այն Պոնտոսից է ներմուծված: Սատաղը գտնվում է Երիզայից 10 կմ հեռու:

[95] T. M i t f o r d. *Նշվ. աշխ., էջ 221-225, 236, նկ. 1-6:*

[96] *Պ ր ո կ ո պ ի ո ս Կ ե ս ա ր ա ց ի, էջ 195:*

[97] T. M i t f o r d. *Նշվ. աշխ., էջ 226, 235, նկ. 12, Հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Մեծ ու Փոքր Հայքերի…, էջ 152, 153:*

[98] *Ուղևորություն հնախոսական հետազոտություն ի Պոնտոս և ի Փոքր Հայս Փր. և Եվգ. Կյումոն եղբարց.– Պոնտական ուսումնասիրություն, մասն Բ, թարգմանեց Հակոբոս Տաշչյան, Վիեննա, 1919, էջ 359-372:*

[99] Т. М о м з е н, *Նշվ. աշխ., էջ 367, ծան. 1,2, ՀԺՊ, h. I, էջ 789, ծան. 54, Ս. Կ ր կ յ ա շ ա ր յ ա ն. Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, էջ 120:*

[100] Я. М а н а н д я н. *Նշվ. աշխ., էջ* 114, *ծան. 4,* Г. Х а л а т я н ц. Очерки истории Армении. М., 1910, с. 311; Y. S a n d a l g i a n. Histoire documentaire de l'Armenie des ages du paganisme (1410ab.–305 apr. y.c), t. II. Rome, 1917, p. 558; F r. T o u r n e b i z e, Histoire politigue et reliqiuse de l'Armenie. Paris, 1900, p. 411.

քեր, հրապարակ, խանութներ կառուցեցին, սյունաշարքեր, բաղնիքներ, թատրոններ, (անցկացրին) քաղաքային փողոցներ և ինչ որ անհրաժեշտ է մի մեծ քաղաք զարդարելու համար: Բայց դրա հետևանքով Մելիտենեի մեծ մասը քաղաքի սահմաններից դուրս եկավ: Ձեռնարկվեց ամբողջ քաղաքի պարսպապատումը, սակայն նա իր ծրագիրը չիրականացրած մահացավ: Հուստինիանոս կայսրն ամեն կողմից պարիսպներով շրջապատելով այն, Մելիտենեն դարձրեց Հայոց հզոր ամրություն և զարդ»[101]:

Ինչպե՞ս է, որ Սոհեմոսից հետո գահին նստեց Վաղարշ Երկրորդը (192/193–211 թթ.)[102], և ե՞րբ է քաղաքը Վաղարշապատ կոչվել: Հարցեր, որոնք մեկնաբանման կարիք ունեն: Անկախ նրանից՝ Վաղարշ Երկրորդը պարթևների դրածոն էր, թե ոչ կամ Վաղարշ Առաջինի թոռն էր, թե եղբորորդին[103], միևնույն է՝ նա Արշակունի էր: Մինչև 192-ի վերջկամ 193-ի սկիզբը հռոմեական կայազորը կանգնած էր Կայնեպոլիսում: 177 թ. քվադների և մարկոմանների հետ Հռոմը պատերազմի մեջ էր: Մարկոս Ավրելիոսին փոխարինած Կոմմոդոսը հաշտություն կնքեց՝ հրաժարվելով նոր տարածքների նվաճումներից[104]: Կոմմոդոսի մահից (192 թ.) հետո՝ 193 թ., հռոմեական զորքերը, անկասկած, հեռացել էին Հայաստանից Կապադովկիայի իրենց մշտական զորակայանը, իսկ Հռոմում դեռևս նոր կայսր չկար: Վաղարշ Երկրորդն օգտվելով դրանից՝ իբրև Հայաստանի գահի օրինական հավակնորդ, գրավել է այն և Կայնեպոլիս-Նոր քաղաքն անվանակոչել իր անունով (193–211 թթ.): Այդ է վկայում այն փաստը, որ Նիգերն օգնության խնդրանքով դիմել է Վաղարշ Երկրորդին և մերժում ստացել: Իսկ Սեպտիմիոս Սևերոսը, Արևելք գալով մինչև Նիգերի դեմ արշավելը, թիկունքն ապահովելու նպատակով մտել է Հայաստան:

Կոմմոդոսը Անտոնինոսների դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչն էր: Նրա մահից հետո նախ կայսր հռչակվեց Պերտինաքսը (193 թ.), այնուհետև՝ Դիդիոս Յուլիանոսը (193 թ.): Երկուսի կյանքն էլ կարճատև եղավ, սպանվեցին: Պրովինցիաներում գտնվող լեգեոնները միաժամանակ երեք կայսր հռչակեցին. Բրիտանիայում՝ Դեցիմուս Կլոդիոս Ալբինոսին (193–197 թթ.), Պանոնիայում՝ Լուցիոս Սեպտիմիոս Սևերոսին (193–211 թթ.), Սիրիայում՝ լեգատ Գայոս Պեսցեննիոս Նիգերին (193–194 թթ.): Սեպտիմիոս Սևերոսը[105], որն ավելի մոտ էր Հռոմին, արագ գրավեց քաղաքը: Սենատորներին զանազան խոստումներ տվեց, Ալբինոսի հետ համաձայնություն կնքեց, որդեգրեց ու կեսարի տիտղոս շնորհեց: Հռոմից ոչ հեռու

---

[101] *Պ ր ո կ ո պ ի ո ս Կ ե ս ա ր ա ց ի, էջ 195, 196*

[102] *ՀԺՊ, հ. I, էջ 789:*

[103] *Նույն տեղում:*

[104] *Ն. Ա. Մ ա շ կ ի ն. Հին Հռոմի պատմություն (թարգմ.՝ Եվգ. Ա. Միրզախանյան, խմբագրեց՝ Ստ. Ա. Ներսիսյանը), Երևան, 1951, էջ 680, 681:*

[105] *Սեպտիմիոս Սևերոսը ծնվել է Հյուսիսային Աֆրիկայի Մեծ Լեպսիս քաղաքում, ռոմանականացած պունիկյան (poeni-փյունիկացու) ընտանիքում: Նա բավականաչափ կրթված, եռանդուն զորավար և վարչագետ էր: Սևերոսը* “ первый из так называемых солдатских императоров...” (Словарь античности, с. 471, 519).

մի նոր լեգեոն տեղավորեց[106] և թիկունքն ապահովելուց հետո շտապեց արևելք: Այստեղ Նիգերին իբրև հռոմեական կայսր էին ճանաչել և նրա խնդրանքով օգնել էին պարթևների թագավոր Վաղարշ IV-ը (191–208 թթ.), Օսրոյենե-Եդեսիայի թագավոր Աբգար IX-ը և Հադրայի թագավոր Բարսեմիոսը: Նիգերը 194 թ. պարտություն կրեց Կիլիկիայում Իսոսի մոտ և սպանվեց: Նիգերին աջակցած քաղաքներն ավերվեցին (Անտիոք, Բյուզանդիոն): Սևերոսը 195 թ. արշավեց պարթևների դեմ, նվաճեց Հյուսիսային Միջագետքը, Մծբինը (196 թ.) վերածեց գաղութի[107]:

Հ. Մանանդյանը, հենվելով հույն պատմաբան Հերոդիանոսի (170–241 թթ.) հաղորդման վրա, գտնում է, որ Նիգերը օգնության համար դիմել է նաև Մեծ Հայքի թագավոր Վաղարշ Երկրորդին, սակայն նա չեզոք է մնացել ու հրաժարվել է օգնել[108]: Ըստ Հերոդիանոսի[109], «Նիգերը մարդ ուղարկեց Պարթևաց, Հայոց և Հադրացոց թագավորների մոտ խնդրելու նրանցից օգնություն: Արդ՝ հայոց թագավորը պատասխանեց, որ նա ոչ ոքին չի օգնելու, սակայն եթե Սևերոսն իր վրա հարձակվելու լինի՝ ինքը պատրաստ է իր երկիրը պաշտպանել… Արդ՝ պատրվակ բռնելով, որ Հադրացոց Բարսեմիոս թագավորը դաշնակից է եղել Նիգերին՝ նա [Սևերոսը] արշավեց Արևելք: Գալով այստեղ՝ նա ուզեց ներխուժել Հայաստան: Բայց Հայոց թագավորը շտապեց թախանձանքով կանխել այդ և ուղարկեց նրան փող, նվերներ ու պատանդներ, խոստանալով նրան զինակցություն ու բարեկամություն: Եվ Սևերոսը, երբ հայկական զորքերը հաջողվեցին ըստ իր ցանկության՝ առաջ շարժվեց Հադրացոց դեմ»[110]: Ճիշտ է Հ. Մանանդյանը, որ Վաղարշ Երկրորդը չեզոքություն է պահպանել, սակայն անհավանական է Հերոդիանոսի պատմությունը, որը վերաբերում է Վաղարշ Երկրորդին վերագրվող հայտարարություններին: Բնականաբար, հռոմեական զորքերը 193 թ. գահակալական կռիվների ժամանակ պետք է հեռանային Հայաստանից Կապադովկիա, իրենց հիմնական զորակայանը: Վաղարշը չէր կարող գուշակել, թե ինչ ավարտ կունենա Սեպտիմիոս Սևերոսի և Նիգերի պայքարը: Նման հայտարարություն անողը Սևերոսին թախանձանքով չէր դիմի, նվերներ ու պատանդներ չէր ուղարկի և զինակցություն ու բարեկամություն չէր խոստանա: Ենթադրվում է, որ Սևերոսը և Վաղարշ Երկրորդը հանդիպել են Խարբերդի դաշտում: Համաձայնություն է կայացվել երկու երկրների միջև: Ենթադրվում է նաև, որ հիմք է ընդունվել մ. թ. ա. 66 թ. Արտաշատի և մ. թ. 63 թ. Հռանդեայի պայմանագրերը[111]: Դա քիչ հավանական է, քանի որ այդ պայմանագրերով հռոմեական կայազորներ Հայաստանում չեն տեղակայվել:

---

[106] *Ն. Ա. Մաշկին. նշվ. աշխ., էջ 768:*

[107] *Նույն տեղում:*

[108] *Հ. Մանանդյան. Երկեր, հ. II, Ա մաս. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երևան, 1978, էջ 56:*

[109] *Ն. Ա. Մաշկին. նշվ. աշխ., էջ 768:*

[110] Herodianus. Ab excessu D. Marci libri VII, ed. K. Stavenhagen, Leipsiae, 1922, III, 1, 2; 9, 2. *Օգտվել ենք Հ. Մանանդյանի թարգմանությունից. տե՛ս Հ. Մանանդյան. նշվ. աշխ., էջ 56, 57:*

[111] *Ս. Տ. Երեմյան. Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները Հռոմի և Պարթևների հետ.– ՊԲՀ, 1976, № 4, էջ 40, 41:*

Այժմ այլ էին պայմանները: Հռոմեական կայսրությունը II դարում հասել էր իր զարգացման գագաթնակետին: Imperium Romanum-ը ստանում է Հռոմեական կայսրության նշանակություն, միաժամանակ Orbis terrarum (տիեզերք) հասկացության հոմանիշ[112]: Պարթևստանը թուլացել էր և չէր կարող առաջվա նման միջամտել Հայաստանին վերաբերող խնդիրներին: Վերը տեսանք, որ 163–193 թթ. Հայաստանի ստրատեգիական նշանակություն ունեցող վայրերում հռոմեական կայազորներ էին կայանել: Ինչպես ստորև կտեսնենք, Սևերոսը ներխուժել է Հայաստան և Վաղարշ Երկրորդի հետ հանդիպումը տեղի է ունեցել, ամենայն հավանականությամբ, Վաղարշապատում կամ վերականգնված Արտաշատում: Ըստ որում, պայմաններ թելադրողը Սևերոսը պետք է լիներ: Նա համառ և դաժան մարդ էր[113]: Ընդունելով Վաղարշ Երկրորդի առաջարկները, նա համաձայնել է, որ Վաղարշը շարունակի թագավորել Հայաստանում, նրա վրա է դրվել նաև կովկասյան լեռնանցքների պահպանության գործը և այլն[114]: Հայաստանը, ինչպես մինչ այդ, շարունակում է մնալ կապադովկյան զինվորական համակարգի մեջ ու վերստին հռոմեական կայազոր է տեղակայվում Վաղարշապատում, Արտաշատում, և, հավանաբար, այլ վայրերում: Փաստորեն, Հայաստանը կրկին կախման մեջ է ընկնում Հռոմեական կայսրությունից[115]:

Հռոմում 196 թ. Ալբինոսի կողմից գահի շուրջ սանձազերծված պատերազմի պատճառով Սևերոսը ստիպված մեկնում է արևմուտք: Պատերազմը հաղթանակով ավարտելով՝ 197 թ. Սևերոսը կրկին շտապում է արևելք, որտեղ պարթևական թագավոր Վաղարշ Չորրորդը, օգտվելով Սևերոսի բացակայությունից, վերանվաճել ու ավերել էր Միջագետքը, հարձակվել Հայատանի և Սիրիայի վրա, պաշարել Մծբինը[116]:

Սևերոսը գալով Ասորիք, արշավում է Միջագետք: Պատերազմը տևում է մինչև 199 թ.: Ազատագրում է Մծբինը, ծանր պարտության է մատնում պարթևական զորքերին,գրավում է Սելևկիան և Տիզբոնը: Սեպտիմիոս Սևերոսի և Վաղարշ Չորրորդի միջև հաշտություն է կնքվում: Հռոմեացիները ստանում են Միջագետքը, որը վերածվում է պրովինցիայի: Փաստորեն, Հռոմեական կայսրության սահմաններն ընդարձակվում են մինչև Տիգրիս[117]: Արտաշատում հռոմեական կայազորը տեղակայվել է քաղաքի հարավարևմտյան մասում՝ Արաքսի ձախ ափից շուրջ 70 մ հեռավորության վրա գտնվող բլրակի հարևանությամբ, որտեղ Ապոլոն-Տիրի տաճարն էր: Վերջինիս I դ. 60-ական թվականների հարթակի պատի

---

[112] *Ն. Ա. Մ ա շ կ ի ն. նշվ. աշխ., էջ 682:*

[113] Е. Ф р о л о в а. Императорский Рим в лицах.– “Слово”, 2002, с. 208.

[114] *Ս. Տ. Ե ր ե մ յ ա ն. Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները…, էջ 43:*

[115] *Ն. Ա. Մաշկինի նշված աշխատանքի հավելվածի քարտեզներում (II դ.) Հռոմեական կայսրության սահմանների մեջ է մտնում նաև Հայաստանը:*

[116] *Ն. Ա. Մ ա շ կ ի ն. նշվ. աշխ., էջ 773:*

[117] *Նույն տեղում:*

հարավարևելյան հատվածում զինվորները կառուցել են հասարակական բաղնիք, որը բաղկացած է տասը սենյակից և այլն[118]:

Վաղարշ Երկրորդին հաջորդած Խոսրով Առաջինի (211–216 թթ.) օրոք[119] Հայաստանը գտնվել է քաղաքական նույն վիճակում[120]: Այսինքն՝ Հայաստանին կցված հռոմեական կայազորները մնում էին: Հայերի դարձի ավանդական պատմությունը կապվում է Հայաստանի գլխավոր մայրաքաղաք Արտաշատի և Վաղարշապատի հետ: Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո (314 թ.)[121] Վաղարշապատում հիմնադրվում է Էջմիածնի տաճարը: Շապուհ Երկրորդը երկարատև պաշարումից հետո 369 թ. գրավում և թալանում է Արտագերսը, այնուհետև ավերում է Մեծ Հայքի քաղաքները[122]: Բնականաբար, առաջինն ավերում է Արտաշատ և Վաղարշապատ մայրաքաղաքները: «Այնուհետև եկան Արտաշատ մեծ քաղաք. նրան առան, պարիսպները կործանեցին. այնտեղ էլ պահված գանձերը առան և ամբողջ քաղաքը գերի վարեցին: Արտաշատ քաղաքից գերի տարան ինը հազար տուն հրեա[123], որոնց Արշակունի Տիգրան թագավորը գերի էր բերել Պաղեստինացոց աշխարհից, և քառասուն հազար տուն հայ: (Այսքան մարդ) Արտաշատ քաղաքից տարան: Քաղաքի շինություններից փայտաշենները կրակ տվին այրեցին, քարաշենները քանդեցին, նույնպես և պարիսպը. քաղաքի բոլոր շինվածքները հիմնահատակ կործանեցին, ոչ մի քար քարի վրա չթողին, քաղաքը բնակիչներից թափուր, անմարդի, ավերակ դարձրին: Առնում էին Վաղարշապատ քաղաքն էլ քանդում, բրում էին, հիմքից կործանում էին այս քաղաքից էլ գերի էին տանում տասնինը հազար տուն: Ամբողջ քաղաքում շենք չթողին, բոլորը քարուքանդ էին անում, կործանում»[124]:

Չնայած ավերածություններին և բնակչության գերեվարությանը, Վաղարշապատը վերականգնվում է (գուցե, թերևս, աննշան չափերով), և մինչև 387 թ., Մեծ Հայքի բաժանումը Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև, ու դրանից հետո, պարսկական մասի մայրաքաղաքը շարունակում է մնալ Վաղարշապատը: Հիշեցնենք նաև, որ Մեսրոպ Մաշտոցը գրերի գյուտից հետո, երբ Ասորիքից վերադարձավ Հայաստան և մոտեցավ Արտաշատ մայրաքաղաքին, Վռամշապուհ թա-

---

[118] *Ժ. Խաչատրյան, Ա. Կանեցյան. Արտաշատի 2005-2006 թթ. պեղումների արդյունքները.– Հին Հայաստանի մշակույթը, XIV, Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երևան, 2008, էջ 222-227, աղ. II-X, Ժ. Խաչատրյան. Նորահայտ մոնումենտալ շինություններ Արտաշատից, էջ 34-37, Նույնի՝ Արտաշատի «Երազամոյն» վայրի տաճարը և կից համալիրները.– ՊԲՀ, 2009, № 1, էջ 122-134, աղ. I-IV:*

[119] *Բ. Հարությունյան. նշվ. աշխ., էջ 123:*

[120] *ՀԺՊ, հ. I, էջ 792, U. S. Երեմյան. Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները..., էջ 47:*

[121] *Հ. Մանանդյան. նշվ. աշխ., էջ 131, Գ. Մարգսյան. Ֆեոդալական հասարակարգի հաստատումը Հայաստանում և հին հայկական պետության անկումը.– ՊԲՀ, 1972, № 2, էջ 223:*

[122] *ՀԺՊ, հ. I, էջ 99-101:*

[123] *Դրանք հրեական կրոնի հետևորդներ են. տե՛ս* Р. Манасерян. К вопросу вероисповеданий населения городов Армении (Iв. до н. э.– IV в. н. э.).– ИФЖ, 1989, № 2, с. 198—204.

[124] *Փավստոս Բուզանդ. Հայոց պատմություն, թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1947, IV, 55 (ԾԵ):*

գավորը նախարարների հետ նրան դիմավորեցին Արաքսի ափին, Տափերական կամրջի մոտ, որից հետո ուրախության ձայներով, հոգևոր երգերով և օրհնություններով վերադարձան մայրաքաղաք Վաղարշապատ ու մեծ տոնախմբություն կազմակերպեցին[125]*:*

Այսինքն, մինչև Դվինի մարզպանական Հայաստանի կենտրոն լինելը, Վահան Մամիկոնյանի մարզպան դառնալուց հետո, Վաղարշապատը կատարել է մայրաքաղաքի և կրոնական կենտրոնի դերը: Արտաշատը մնացել է իբրև Հայաստանի հզորության խորհրդանիշ: Այդ են վկայում V դ. կեսերի դեպքերը և, ինչպես վերջին տարիների պեղումներն են հավաստում, շարունակում էր կատարել միջազգային առևտրական կենտրոնի իր դերը որպես միջանկյալ կայան[126]*:*

К ВОПРОСУ ОБ ОСНОВАНИИ ВАЛАРШАПАТА

ЖОРЕС ХАЧАТРЯН

Р е з ю м е

У части арменоведов бытует мнение, что город Валаршапат основал Валарш I (117–140/143 гг.) и перенес туда царский двор. Теодор Момзен, и некоторые другие исследователи, основываясь на сообщении Кассия Диона (LXXI, 3, 1), считают, что, после завоевания и разрушения столицы Армении–Арташата (163 г.), римский полководец Статий Приск построил крепость для римских легионеров, и объявил его Кайнеполисом, первым городом страны, т. е. столицей. Так как Арташат еще не был восстановлен, то при царе Соэме, второй раз утвержденном на престоле Армении, Кайнеполь–Новый город стал его резиденцией. Римские войска в течение 30 лет (163–193) оставались в Кайнеполе–Новом городе и занимались строительством. Оно строили присущие столице сооружения–фортификационные, дворцовые с подсобными зданиями. Главный храм Анаит-Артемиса был построен в самой цитадели, а храм Аполлона-Митры за городом. Кайнеполь становится вторым после Арташата политическим и культовым центром Армении. После смерти Соэма, престол переходит к Валаршу (192/193–211 гг.) . В 193 г. римские войска покидают Армению, и Кайнеполь–Новый город переименовывается в Валаршапат, и несмотря на это, первоисточники продолжают параллельно употреблять старое название Кайнеполь и Новый город. Прокопий Кесарийский сообщает, о том, как римские стоянки войск «лимеси» преобразовываются в города. При Септими Севере в 194 г. в Валаршапате, Арташате и в других стратегических центрах страны снова расположились римские гарнизоны. Традиционная легенда становления христианства государственной религией в Армении связана с главной столицей Армении–Арташатом, как и с Валаршапатом. В Валаршапате основывается первый

---

[125] *Կ ո ր յ ո ւ ն. Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1994, էջ 91-92:*

[126] *ՀԺՊ, հ. II, Երևան, 1984, էջ 200, Ժ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն. Արտաշատի «Երազամոյն» վայրի…, էջ 143-144:*

христианский храм Эчмиадзин. Несмотря на разрушения и пленение жителей Валаршапата Шапухом II в. 369 г. город продолжает оставаться политическим и культовым центром страны до становления Двина марзпанским центром. Находясь на международном торговом пути, город Арташат продолжал служить промежуточным торговым центром на дороге сначала к Валаршапату, затем и к Двину, что показывают раскопки последних лет.

ON THE FOUNDATION OF VALARSHAPAT

ZHORES KHACHATRYAN

S u m m a r y

According to the version of a group of Armenologists the town of Valarshapat was founded by Valarsh I (117–140/143) and the capital of Armenia was removed here. Nevertheless Theodor Mommsen and followers, based on Cassius Dio (LXXI, 3, 1), suppose that after the Roman general Statius Priscus took and destroyed Artashat in 163, he built a camp not far from the town and declared that it would be the new capital of Armenia – Cainepolis. Cainepolis became the citadel and residence of the king as Artashat has not been restored at the time when Sohemus reigned once more. The Roman army stayed at Cainepolis – *New Town* for 30 years (163–193) making some building activities. They erected all the buildings characteristic for a capital: palace complexes with complicated infrastructure, temple of Anahit-Artemis inside the citadel and Apollo temple out of the town. Cainepolis became the second political and religious center after Artashat. Valarsh II (192/193–211) reigned after the death of Sohemus. Armenians renamed Cainepolis to Valarshapat, after the Romans left Armenia. However, Cainepolis was the parallel term to name the town. Procopius *Caesarensis* indicated the ways they built on towns. Since 194, during Septimius Severus new Roman garrisons occupied Valarshapat, Artashat and other important points in Armenia. The history of conversion Armenia into Christianity has connection with the main capital of Armenia Artashat and Valarshapat. After the rise of Christianity, the Echmiadzin cathedral emerged at Valarshapat. Despite the fact, that Shaper II destroyed the town in 369, and desolated this area, Valarshapat has been the capital and religious center of Armenia up to the declaration of Dvin as the marzpanian residence of the Sassanian Empire. As for Artashat, it continued to be intermediate trade centre first on the way to Valarshapat, later to Dvin. The excavations of the recent years approve it.